

श्रावकाला हे सारे शक्य असत नाही. धर्मावर किंवा देश समाज वा कुटुंबी जनांवार आपत्ती आली तर तो प्राणपणाने तिचा प्रतिकार करील, धर्मासाठी वा परहितासाठी प्रसंगी असत्यही बोलेल; पाणी - मातीसारख्या वस्तू न देताही घेईल, स्वदार - संतोष ठेवून इतर स्त्रियांना माता - भगिनी मानेल व परिग्रहाचे प्रमाण ठरवून त्याहून अतिरिक्त धन समाज तथा राष्ट्रहिसाठी दानधर्मात खर्च करील. ही व्यवस्था जैन धर्मात अतिप्राचीन कालापासून - आदितीर्थकर भगवान वृषभनाथापासून चालत आली आहे व आजही ती अखंडरु पाने सुरु आहे. जैन धर्माचे हे एक वैशिष्ट्य होय. या दृष्टीने मुनी व श्रावक, संन्यासी व गृहस्थ धर्मक्षेत्रात किंवा आत्मोन्नतीच्या बाबतीत एक प्रकारच्या एकात्मभावनेने राहतात व आपापल्या शक्तीनुसार रत्नत्रयरु प धर्माची पालना करीत आत्मविकास साधतात. धर्माराधनेत पुरुषाबरोबर स्त्रियांनासुध्दा जैन धर्माने विशिष्ट मर्यादेपर्यंत समान अधिकार दिला आहे. तीर्थकर भगवंताच्या संघव्यवस्थेत मुनी, आर्यिका, श्रावक व श्राविका असे चार गट प्रथमपासून विद्यामान आहेत. आत्मोन्नती करताना वर्ण, जाती, लिंग वा वय, तसेच गरिबी वा श्रीमंती हे बाह्य भेद आड येऊ नयेत असे जैन धर्म आग्रहाने सांगतो व तसे स्वातंत्र्य सर्वाना प्रदान करतो; यामुळेच तो आपले गौरवशाली अस्तित्व टिकवून आहे. एवढेच नव्हे तर बहुजन समाजात तो आदरणीय गणला जातो, असे दिसून येईल.

जैन धर्माची अशी स्थूल रू परेषा आहे. त्याचे विस्तृत व सूक्ष्म स्वरू प तत्त्वार्थसूत्र, रत्नकरण्ड श्रावकाचार, अनगार व सागार धर्मामृत आदी ग्रंथांवरु न अभ्यासता येईल. जिज्ञासूनी ते अवश्य जाणून घ्यावे.

(' सन्मति ' मासिक, नोव्हेंबर, १९५२)

जैन धर्माची प्राचीनता

स्वतंत्रता व प्राचीनता

जैन धर्म हा हिंदुस्थानातील प्राचीन धर्मापैकी एक धर्म आहे. या गोष्टीची जाणीव सर्वाना इगाली आहे असे दिसत नाही. काही वर्षांपूर्वी लोकांची अशी समजूत होती की, जैन धर्म हा इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकात भगवान महावीर यांनी प्रतिपादिला व तेव्हापासून आजतागायत तो कमीअधिक प्रमाणात हिंदुस्थानात अस्तित्वात आहे. भगवान महावीरांच्या पूर्वीही जैन धर्म प्रचलित होता ही वस्तुस्थिती लोंकांना माहीत नव्हती व ती कुणी सांगितली तरी मान्य केली जात नसे; कारण त्या वस्तुस्थितीला पूरक असा सबळ ऐतिहासिक पुरावा त्या वेळी उपलब्ध नव्हता; परंतु पुढे जसजसा विद्वान प्राच्यविद्या - संशोधकाकडून व इतिहासकारांकडून जैन धर्माचा सखोल अभ्यास होऊ लागला, तसेच जैन धर्माचा प्राचीन इतिहास उजेडात येऊ लागला. जैन धर्माची तत्त्वप्रणाली व आचारपरंपरा काही प्रमाणात बौद्ध धर्माशी जुळणारी असल्याने जैन धर्म हा बौद्धधर्माचीच एक शाखा आहे, अशी जी लोकांची पुष्कळ दिवसांपासून कल्पना झाली होती, ती या नवीन संशोधनाने दूर केली गेली. तसेच ज्याप्रमाणे जैन धर्म हा बौद्ध धर्माचा भाग नाही त्याप्रमाणे तो हिंदू धर्माचाही भाग नाही, हे या संशोधकांनी साधार दाखवून दिले. जैन धर्माचे स्वतंत्र अस्तित्व अशा रीतीने मान्य झाल्यानंतर त्या धर्माच्या प्राचीनतेख प्रश्न प्रामुख्याने पुढे आला व वेगवेगळ्या उपलब्ध असलेल्या साधनसामुग्रीवरु न तो सोडविण्याचे प्रयत्न संशोधकांकडून सुरु झाले व अजून चालू आहेत.

खिस्ताब्दपूर्व आठव्या शतकातील जैन धर्म

संशोधकांच्या या अविरत प्रयत्नांना लवकरच यश आले. त्यांनी ऐतिहासिक पुराव्यानिशी असे घेंद करू न दाखविले की, भगवान महावीरांना जैन धर्माचा संस्थापक मानणे व जैन धर्माची

सुरुवात इसवी सनापूर्वी सहाव्य शतकापासून झाली असे मानणे हे सर्वथैव चूक आहे; कारण भगवान पाश्वनाथ हे जैन धर्माचे प्रवर्तक होऊन गेले व त्या वेळी जैन धर्माची उपासना लोक करीत होते. भगवान पाश्वनाथ ही ऐतिहासिक व्यक्ती होऊन गेली व तिने जैन धर्माचा प्रभावी प्रचार केला हे सिद्ध झाल्याने साहजिकच जैन धर्माच्या प्राचीनतेचे लोण इसवी सनाच्या पूर्वी आठव्या शतकापर्यंत नेण्यास मान्यता देणे सर्वांना भाग पडले.

वेदकालीन जैन धर्म

ज्य अर्थी इसवी सनापूर्वी आठव्या शतकात जैन धर्म बन्याच लोकांकडून निष्ठेने पाळला जात होता, त्या अर्थी त्या कालाच्या आधीही तो प्रचलित होता किंवा काय, या गोष्टीकडे संशोधकांचे लक्ष वळले. इतिहास - शास्त्राप्रमाणे ज्या कालापासून लोकांना लिहावयाच्या लिपीचे ज्ञान अवगत झाले व ज्या कालापासून कोणत्या तरी लिपीत लिहिलेले लिखाण मिळते, त्या कालापासून ऐतिहासिक कालाची सुरुवात होते व त्य पूर्वीच्या कालाला म्हणजे कसलेही लिखाण उपलब्ध नसलेल्या काळाला प्रागैतिहासिक काल असे म्हणतात. हिंदुस्थानचा ऐतिहासिक काल इसवी सनाच्या पूर्वी जवळजवळ १५०० ते २००० वर्षापासून सुरु होतो; कारण त्या कालात लिहिलेले वेद वगैरे ग्रंथ उपलब्ध आहेत व म्हणूनच त्या कालाला वेदकाल असे म्हणतात. तेव्हा वेदकाल हा हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक कालातील पहिला कालखंड असल्याने जैन धर्माच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने वेदकालाचा सांगोपांग अभ्यास करावयास संशोधकांनी सुरु वात केली. या अभ्यासावरू न असे दृष्टोत्पत्तीस येते की, वेदकाली लिहिलेल्या वेद, संहिता, ब्राह्मणे, उपनिषदे वगैरे ग्रंथात दोन परस्पराविरुद्ध विचारपरंपरा ग्रथित झालेल्या आहेत. त्यांपैकी एक परंपरा यज्ञ करणे व यज्ञात पशूंचे बलिदान करणे या दोन गोष्टीना महत्त्व रदेते, तर दुसरी परंपरा यज्ञयागादी कृत्यातील हिंसेचा कसून निषेध करते. ही दुसरी परंपरा जैनांची होती व ती मुख्यत : मगध देशात जास्त प्रबल होती. या दोन परंपरांत आढळून येणाऱ्या विचारभिन्नतेमुळेच आर्याच्या प्राचीन ग्रंथांतून कुरु - पांचाल देशातील लोकांशी संबंध ठेवू नयेत अशा सूचना दिलेल्या दिसून येतात. या दुसऱ्या परंपरेत मुख्यत्वेकरू न आर्येतर लोक होते. ते आचरित असलेला धर्म भगवान वृषभनाथ यांनी स्थापिलेला होता. हे जैन धर्म संस्थापक भगवान वृषभनाथ व त्यांच्या मागून इ

आलेले इतर धर्मप्रवर्तक तीर्थकर यांना पहिल्या परंपरेच्या लोकां आपल्या धर्मग्रंथांतून स्पष्ट मान्यता दिली आहे. ऋग्वेदात वृषभनाथ व अरिष्टनेमी या दोन जैन तीर्थकरांचा उल्लेख आढळून येतो; तर यजुर्वेदात वृषभनाथ, अजितनाथ व अरिष्टनेमी या तीन तीर्थकरांचा नामनिर्देश केलेला आहे. तो जैनांना उद्देशूनच केला गेलेला असावा, असे गृहित धरण्यात येते; कारण व्रते आचरणर समाज तो ब्रात्य समज आणि जैन हेच अहिंसादी व्रते आचरणारे हेते व इतर लोक यज्ञयागादी कृत्य कणरे होते; म्हणूनच अर्थवेदत आलेला ‘महाब्रात्य’ शब्द वृषभदेवासाठी वापरलेला असावा असे समजण्यात येते. विष्णुपुराण व भागवतपुराण या दोन ग्रंथांमध्ये वृषभनाथाला भगवान विष्णूचा पूर्वभवातील अवतार मानण्यात आले असून त्यात दिलेले वृषभनाथाचे चारित्र जैनांनी लिहिलेल्या चरित्राशी तंतोतंत जुळते. या सर्व प्रमाणांवरू न वेदकालीदेखील जैन धर्म प्रचलीत होता असे मानावयास प्रत्यवाय दिसत नाही. याचा अर्थ असा की, इसवी सनापूर्वी आठव्या शतकातच नव्हे तर इसवी सनापूर्वी जवळ जवळ २००० वर्षे म्हणजे हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक कालखंडाच्या सुरुवातीपासून जैन धर्म अस्तित्वात होता व हे मत मान्य करण्याकडे इतिहासांशोधकांची प्रवृत्ती दिसून येते.

इतिहासपूर्वकालीन जैन धर्म

ही झाली ऐतिहासिक कालखंडाच्या सुरुवातीची परिस्थिती. प्रागैतिहासिक काली म्हणजे इसवी सनापूर्वी जवळजवळ ३००० - ३५०० वर्षे हिंदुस्थानात सिंधू नदीच्या विशाल खोऱ्यात एक समृद्ध संस्कृती नांदत होती, असे त्या खोऱ्यातील मोहेंजोदारो व हरप्पा या गावच्या झालेल्या उत्खननावरू न आढळून आलेले आहे. ही सैंधवी संस्कृती हिंदुस्थानातील सर्वात प्राचीन संस्कृती असून हिंदुस्थानचा इतिहास आता आर्याच्या आगमनापासून म्हणजे इसवी सनापूर्वी जवळजवळ १५०० वर्षांपासून सुरु न होता तो या प्रागैतिहासिक सैंधवी संस्कृतीपासून सुरु होतो. सिंधू नदीच्या खोऱ्यातील ही संस्कृती वैदिक संस्कृतीपासून पुष्कळ अंशी भिन्न होती. पहिली नागर संस्कृती होती, तर दुसरी ग्रामीण स्वरू पाची होती. पहिली ताम्रयुग व कार्ययुग या कालत प्रचलित होती, तर दुसरी लोयुगात भरभराटीस आली. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक बाबीपेक्षा धार्मिक बाबतीत दोन संस्कृतीत फार तफावत हाती. सैंधवी संस्कृतीत दिसनू येणारी देवदेवतांची

पूजा, लिंगपूजा, मूर्तिपूजा व वृषभपूजा या गोष्टीना वैदिक संस्कृतीत अजिबात थारा नव्हता; कारण वैदिक संस्कृती ही हिंदुरथानातील फार पुरातन अशा आर्येतर रहिवाशांची होती. अशा प्रकारे सैंधवी संस्कृती जरी वैदिक संस्कृतीपासून बरीच वेगळ्या धर्तीची होती, तरी ती हिंदी संस्कृतीच्या विरुद्ध आशयाची कधीच नव्हती. किंबऱ्हना अतिप्राचीन सैंधवी संस्कृती व प्रचलित हिंदी संस्कृती या दोहोंमध्ये एक प्रकारचा अंगांगीभाव (Organic Relation) आहे; कारण सैंधवी संस्कृतीतील मातृदेवतेची (Mother Goddess) पूजा आजही ग्रामदेवतांच्या स्वरू पात अव्याहत चालू आहे. त्या संस्कृतीतील पुरुषदेव (Male God) हा हल्लीच्या शिवाचवा पूर्वादर्श (Prototype) आहे. त्या वेळची वृक्षपूजा, लिंगपूजा, मूर्तिपूजा वगैरे पूजेचे प्रकार आजतागायत या ना त्या स्वरू पात दिसून येतात. या सर्व गोष्टीचा अर्थ असा की, हिंदू धर्मात सध्या प्रचलित असलेल्या धार्मिक आचारांचा उगम सैंधवी संस्कृतीत आढळून येतो व म्हणूनच हिंदू धर्म हा प्राचीन धर्म समजला जातो.

याच धर्तीवर जेन धर्माचेही प्राचीनत्व ठरविता येण्यासारखे आहे; कारण सैंधवी संस्कृतीच्या उत्खननात जैन धर्माचे अस्तित्व सूचित करणारे अवशेष आढळून आले आहेत. सैंधवी संस्कृतीत पुरुषदेवतांपेक्षा (Male Deities) स्त्रीदेवतांच्याच (Female Deities) आकृती जास्त काढलेल्या दिसतात आणि ज्या काही पुरुषदेवतांच्या आकृती आहेत, त्या सर्वथैव नग्न असलेल्या आढळून येतात. या उत्खननात प्रामुख्याने भाग घेतलेल्या डॉ. अर्नेस्ट मॅके या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या विद्वान, पुरातत्त्व - शास्त्रज्ञाने या बाबतीत आपल्या ‘ The Indus Civilization ’ या सर्वमान्य ग्रंथात खालीलप्रमाणे प्रतिपादले आहे :

‘ For some reason, which it is difficult to understand, figures of male deities in pottery are distinctly rare and are entirely nude, in contrast with the female figures, which invariably wear a little clothing, necklaces and bangles may be worn, but this is by no means always case. ’

डॉ. मँकेयांचे म्हणणे असे आहे की, ‘ पुरुष देवतांच्या केलेल्या मातीच्या मूर्ती फारच कमी प्रमाणात आढळून येतात व ज्या आहेत त्या संपूर्ण नग्न आहेत. कार्हीच्या गळ्यात माळा व हातात कंकणे दिसतात; पण या वस्तू असतातच अशातला भाग नव्हे - आणि असे का असावे याचे कारण समजण्यास कठीण आहे. ’ डॉ. मँकेयांना न आठवलेले कारण उघड आहे की त्या मूर्ती जैनांच्या असाव्यात; कारण फक्त जैन धर्मातच पूर्वीपासून नग्न मूर्तीची पूजा करण्याचा प्रधात चालू आहे व जैनांची संख्या आजच्याप्रमाणे त्या काळीदेखील कमी असण्याच्या संभव असल्याने अशा प्रकारच्या नग्न मूर्ती फार थोऱ्या प्रमाणात सापडल्या असल्यास नवल नाही. मातीच्या नग्न मूर्तीवरू न जसा जैन धर्माच्या अस्तित्वाचा पत्ता लागतो, तसा पत्ता उत्खननात मोऱ्या प्रमाणावर सापडलेल्या मुद्रां (Seals) वर कोरलेल्या आकृतीवरू नही लागतो. उत्खननावरील प्रमुख अधिकारी सर जॉन मार्शल यांनी लिहिलेल्या व अधिकृत मानल्या गेलेल्या ‘ Mohenjo - daro and the Indus Civilization ’ या ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडातील ११८ च्या चित्रपृष्ठावर (Plate) दिलेले B ४२६ या नंबरच्या मुद्रेचे चित्र पाहिले तर त्यांत सहा नग्न पुरुषांच्या उभ्या आकृत्या कोरलेल्या आहेत असे दिसून येईल. यांतील प्रत्येक आकृती दोन्ही पाय जवळ ठेवून, दोन्ही हात अंगाजवळ ताठ ठेवून, नग्न अवस्थेत ध्यानमग्न स्थितीत उभी असलेली दाखविलेली आहे आणि हे सर्वश्रुत आहे की, वरीलप्रमाणे उभे राहून ध्यान करण्याची पद्धत फक्त जैनांचीच असून तिला कायोत्सर्ग स्थिती (Standing Posture) असे म्हणतात. तेव्हा ज्या अर्थी त्या आकृती नग्न आहेत व कायोत्सर्ग आसन धारण करू न ध्यान करीत आहेत, त्या अर्थी त्या जैन तीर्थकरांच्याच आकृती असाव्यात असे मानण्यास हरकत दिसत नाही.

तसेच त्याच ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडातील ११६ च्या चित्रपृष्ठावरील २९ नंबरच्या आकृतीत व ११८ च्या चित्रपृष्ठावरील ११ नंबरच्या आकृतीत ज्या पुरुषदेवांच्या ध्यानस्थ मूर्ती कोरलेल्या दिसतात, त्याही जैन तीर्थकरांच्या असाव्यात असे वाटते; कारण एक तर या मूर्तींना एक एक तोंड दाखविले असून त्या खाली बसून ध्यान करीत असलेल्या तीर्थकरांच्या मूर्तीप्रमाणे भासतात व दुसरे म्हणजे ज्या शिवदेवाच्या पूर्वादर्शाची पूजा त्यावेळी केली जात असे, त्या शिवदेवाला तीन तोंडे, तीन डोळे व तीन शिंगे असतात असे दाखविण्याची त्यांची प्रथा होती, असे त्याच ग्रंथाच्या

पहिल्या खंडातील १२ व्या चित्रपृष्ठावरील १७ नंबरच्या आकृतीत दिसून येईल. याशिवाय उभ्या नग्न आकृती कोरल्या असून त्याच्या खाली बैलाचे चित्र दाखविलेले आहे. या आकृती श्री वृषभनाथ तीर्थकरांच्या असाव्यात असे खात्रीने म्हणता येईल; कारण वृषभ म्हणजे बैल आणि म्हणून बैलांच्या चित्रावरु न वृषभनाथ तीर्थकरांचा बोध होतो. वृषभनाथ तीर्थकरांचे लांछनही बैलच होते. त्याचबरोबर जैनांना पवित्र असलेल्या स्वस्तिक चिन्हांचेही नमुने या उत्खननात सापडले आहेत. वर उल्लेखिलेल्या सर जॉन मार्शल यांच्या ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडातील १४ व्या चित्रपृष्ठावर ५०० ते ५१५ नंबरच्या मुद्रा स्वस्तिक चिन्हांकित आहेत व त्यांपैकी ५०२, ५०३, ५०६ व ५१४ नंबरच्या मुद्रांवर कोरलेल्या स्वस्तिक चिन्हांची पद्धत व जैनांची स्वस्तिक काढण्याची पद्धत एकच आहे. या सर्व प्रमाणांवरु न असे दिसून येईल की, हिंदू देवदेवतांच्या पूजेबरोबर जैन तीर्थकरांची व विशेषत: वृषभनाथ तीर्थकरांची पूजा करण्याची प्रथा सैंधवी संस्कृतीत चालू होती म्हणून इतिहासपूर्वकालीन म्हणजे इसवी सनापूर्वी जवळ जवळ ३००० वर्षेदेखील जैन धर्माचे अस्तित्व होते असे मानावयस हरकत दिसत नाही. याचा अर्थ असा की, जैन धर्म हा हिंदूस्थानातील एक प्राचीन धर्म असून तो प्रागौतिहासिक कालापासून आजतागायत चालू आहे.

१४ ।

जैन धर्म आणि एकात्मता भावनात्मक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय

भावानात्मक एकात्मता

जैन धर्म हा भारतातील एक प्रमुख आणि प्राचीन धर्म असून त्याची परंपरा आजतागायत भारताच्या विविध भागांत अव्याहतपणे चालू आहे. जैन धर्मपरंपरेचे हे सातत्य अबाधितपणे आणि अविरतपणे शतकानुशतके चालू राहण्यास जैन धर्माने दिलेली एकात्मतेची शिकवणूक मुख्यतः कारणीभूत आहे. जैन धर्म हा जरी अल्पसंख्याकांचा धर्म असला तरी जैन धर्माच्या अनुयायांनी

सर्व प्राणिमात्रांशी भावनात्मक स्वरू पाचे आपलेपणाचे संबंध निग्रहपूर्वक प्रस्थापित करावेत, सर्व लोकांशी सामाजिक बाबतीत परस्परांना साहाय्यभूत होईल असे आपले दैनंदिन आचरण जाणीवपूर्वक ठेवावे आणि भारताच्या राष्ट्रीय एकतेच्या भावनेची अनेक प्रकारे निष्ठापूर्वक जोपासना करावी, अशा तळेचे एकात्मतेचे दंडक जैन धर्माने अत्यंत आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले आहेत.

जैन धर्मातील आत्मौपम्यदृष्टी

भावनात्मक एकात्मतेच्या संदर्भात जैन धर्माने मानवाला एक खास दृष्टीकोन दिला आहे. या विश्वातील सर्व लहानथोर आणि प्रगत - अप्रगत जीवांकडे, मग ते एकेंद्रिय असोत की पंचेंद्रिय असोत, विशिष्ट रीतीने पाहण्याचा तो दृष्टिकोन होय. या सर्व जीवांमध्ये एक समान वृत्ती प्रकर्षाने प्रत्ययास येते आणि ती म्हणजे

सर्वे जीवा वि इच्छंति जीवितं न मरिज्जितं ।

तम्हा पाणिवहं घोरं निगंथा वज्जयंति णं ॥

विश्वातील प्रत्येक जीवाला सुख हवे असते आणि दुःख नको असते. तसेच सर्व प्राण्यांना आपला जीव प्यारा असतो. त्यांना सुख चांगले वाटत असते, त्यांना वध अप्रिय असतो आणि ते नेहमी जगू इच्छितात. याचा अर्थ असा की, सर्व प्राण्यांना जीवन अगदी प्रिय असते ही अतिशय मूलभूत गोष्ट आहे. तेव्हा एका प्राण्याने स्वतः च्या सुखासाठी इतर जीवांना दुःख देणे योग्य नाही, कारण त्या इतर जीवांनाही सुख हवे असते; म्हणून प्रत्येक माणसाने इतर प्राणिमात्रांविषयी ‘आत्माय भावना’ किंवा आत्मौपम्यदृष्टी’ बाळगली पाहिजे, अशी वैशिष्ट्य पूर्ण जीवनदृष्टी जैन धर्माने दिली आहे.

या जीवनदृष्टीच्या आधारावर ‘आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।’ म्हणजे ‘आपल्याला नको असलेल्या गोष्टी इतरांना लागू करू नयेत’ असा दंडक जैन धर्माने घालून दिला. तसेच रोज सामायिक किंवा चिंतन करताना ---

सत्वेषु मैत्री गुणिषु प्रमोदं
विलक्षेषु जीवेषु कृपापरत्वम् ।
माध्यरथभावं विपरीतवृत्तौ
सदा ममात्मा विदधातु देव ॥

म्हणजे ‘सर्व प्राण्यांवरती मैत्रीभाव, गुणी लोकांविषयी प्रमोदभाव, दुःखी जीवाविषयी करुणाभाव आणि विपरीत प्रसंगी मध्यरथभाव राहो,’ अशी रोज प्रार्थना करावी असे जैन धर्माने आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले आहे. त्याचप्रमाणे ----

खम्ममि सव्वजीवाणं सव्वे जीवा खमंतु मे ।

मित्ती से सव भूएसु वेरं मज्जं ण केणवि ॥

म्हणजे ‘मी सर्व जीवांना क्षमा करीत आहे. सर्व जीवांना मलासुधा क्षमा करावी. सर्वाबद्दल माझ्या मनात मित्रत्वभाव आहे आणि मांडे कुणाशीही वैर नाही,’ अशी क्षमाभावना म्हणजे मैत्रीभावना प्रत्येक व्यक्तीने इतरांविषयी नेहमी बाळगली पाहिजे असे जैन धर्माने कटाक्षपूर्वक सांगितले आहे.

तेव्हा इतरांना त्रास देऊन जगण्यापेक्षा स्वतः जगून इतरांना देखील जगण्याची संधी देणे हीच खरी मानवता आहे, ही विशाल विचारप्रणाली जैन मार्गाने रु ढ केली म्हणून ‘जीवो जीवस्य जीवनम्’ म्हणजे प्रत्येक जीवांचा नाश करू न जगावे हे तंत्र न अवलंबिता ‘परस्परोपग्रहो

जीवानाम् ' म्हणजे वर्ग जीवांनी परस्परांना उपकारक रीतीने वागावे, अशी भावनात्मक एकत्रेची दृष्टी जैन धर्माने अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली आहे.

४) बंध

वरील कर्मस्कंधांचा आत्मप्रदेशांशी दूध - पाण्याप्रमाणे एक क्षेत्रावगाहरु प संबंध होणे हे ' बंधतत्त्व ' होय. योचही वरच्यासारखेच शुभ व अशुभबंध तसेच भावबंध व द्रव्यबंध असे भेद आहेत. जीवाचे मिथ्यात्त्व, अविरती (असंयम), प्रमाद, कषाय व योगरु प भाव या कर्मबंधाचे कारण असल्याने त्यांनाच ' भावबंध ' म्हणतात व आत्म्याशी होणाऱ्या द्रव्यकर्माच्या संबंधास ' द्रव्यबंध ' नाव आहे. या बंधनामुळे आत्मा व जड कर्म यांच्या मूळ स्वभावधर्माचा नाश होत नाही; पण त्यांच्यात विकृती निर्माण होते, हेच संसारपरिभ्रमणाचे मूळ आहे आणि त्यातूनच अनंत दुःखे जन्म पावतात. संसारात ज्याला आपण सुख समजतो, ती केवळ दुःखानुभवातील तरतमताच असते. डोक्यावरील ओङ्गे खांद्यावर घेतल्याप्रमाणे कमी दुःखालाच भ्रांतीने सुख नाव देतो एवढेच. अध्यात्मदृष्टीने विचार करता, तो केवळ सुखाभास होय, ते खरे सुख नव्हे.

५) संवर

आत्म्याकडे नित्य येणाऱ्या या कर्मस्कंधांना रोखणे हा ' संवर ' होय. आत्मस्वभावाची प्रतीती, ज्ञान व अंतर्लीनतारु प चरित्र यांमुळे नवीन कर्मबंध थांबतो. मोक्षमंदिराच्या दिशेने आत्म्याची वाटचाल सुरु होते. कधीही न अनुभवलेल्या अर्तीद्रिय आनंदाचा व सुखाचा त्यास स्वाद येऊ लागतो आणि जसजसा हा स्वाद अधिक येतो, तसतसा तो विषयसुखापासून परावृत्त होतो. पुण्योदयाने प्राप्त वैभवदेखील त्यास तुच्छं एवं रसहीन वाटू लागते. आत्म्याच्या ज्या विशुद्ध परिणामांनी हे घडते तो ' भावसंवार ' आणि प्रत्यक्ष द्रव्यास्त्रव रोखला जाणे हा ' द्रव्यसंवार ' होय.

६) निर्जरा

पूर्वबध्द कर्म आत्मप्रदेशापासून शिथिल होऊन क्रमाने दूर होत जाणे ‘ निर्जरा ’ आहे. आत्म्याच्या निर्मल वीतराग परिणतीच्या अखंड अभ्यासातून तो साधला जातो. या अभ्यासालाच ‘ भावनिर्जरा ’ म्हणतात व कर्म विशीर्ण होत दूर होणे ही ‘ द्रव्यनिर्जरा ’ होय. तीन गुप्ती, पाच समिती, उत्तम क्षमादी दशविध धर्म, बारा अनुप्रेक्षा, बावीस प्रकारचा परीष्हजय, पाच प्रकारचे चरित्र आणि बाह्य व अभ्यंतर तप (स्वाध्याय, धर्मशुक्ल ध्यानादि) यांमुळे अनंत कर्माची निर्जरा होते व आत्मा ‘ परमात्मा ’ बनण्यास पात्र नि समर्थ होतो.

७) मोक्ष

कर्मबंधानातून आत्म्याची संपूर्ण मुक्ती हाच ‘ मोक्ष ’ होय. एकदा मुक्त झालेला जीव पुन्हा संसारात येत नाही. परमात्मा करुणाबुद्धीने जगाच्या कल्याणासाठी पुनः पुन्हा अवतार घेतो ही कल्पना भ्रामक अतएव मिथ्या असल्याने जैन धर्मास मान्य नाही. आत्म्याची मूळ शुद्ध स्वभाव पूर्णतया प्रकट झाल्यावर पुन्हा कर्मबंधच संभवत नाही; मग शरीर वा संसार कुठला ? ज्या परिणामांनी ही शाश्वत शुद्धावस्था प्रकट होते तो ‘ भावमोक्ष ’ व कर्मबंध पूर्णतया विलय पावणे हा ‘ द्रव्यमोक्ष ’ होय.

कर्मसिद्धांत

वरील विवेचनावरू न जैनदर्शनातील कर्मसिद्धांताची रथूल कल्पना येऊ शकेल. जैन धर्मात कर्माला जड पुढगल मानले आहे. या विश्वातील अनंत पुढगल स्वंधामध्ये ‘ कार्माण ’ व ‘ नोकार्माण ’ जातीचे काही स्वंध आहेत. पैकी कार्माण जातीचे स्वंध जीवाच्या रागद्वेषादी विभाव

भावामुळे आत्म्याशी बध्द होतात, तेव्हा त्यांना ‘ कर्म ’ ही संज्ञा प्राप्त होते. या कर्मालाच ‘ कार्माण शरीर ’ असेही म्हणतात. नोकार्माण स्कंधांच्या संबंधातून जीवाचे नानाविध शरीर, इंद्रिये, श्वासोच्छ्वास, भाषा, मन आदी तयार होतात. या नोकार्माण स्कंधांचा संबंध जीवाशी पूर्वबध्द कर्मानुसारच होतो; म्हणून कर्माला नोकर्माचे मूळ कारण मानले जाते; त्यामुळेच अन्य दर्शनात कर्माला ‘ कारणशरीर ’ किंवा ‘ लिंगशरीर ’ म्हटले आहे. जीव आपल्या शुभाशुभ भावानुसार पुण्यपापरू प कर्मबंध करतो व त्याचेच बरे - वाईट फल या लोकी अथवा परलोकी प्राप्त करतो. यावरु न आपल्या इह वा परलोकातील सुख - दुःखाला जबाबदार जीव स्वतःच आहे; दुसरा कुणी त्या हस्तक्षेप करू शकत नाही हे दिसून येईल. ईश्वर वा अन्य कुणी आपणास सुखदुःख देतो ही कल्पना जैन तत्त्वानुसार मिथ्या व अज्ञानमूलक आहे. प्रत्येकाला आपल्या कृतकर्माची चांगली - वाईट फले स्वतःच भोगावी लागतात; म्हणूनच आचार्यांनी म्हटले आहे -

स्वयं कृतं कर्म यदात्मना पुरा, फलं तदीयं लभते शुभाशुभम् ।

परेण दत्तं यदि लभ्यते स्फुटं, स्वयं कृतं कर्म निरर्थकं तदा ॥

आत्म्याने जे कर्म पूर्वी स्वतः केले, त्याचे शुभाशुभ फल तो (वर्तमानकाळी) चाखतो. हे फल दुसऱ्याकडून दिले जाते असे मानले तर स्वतः केलेले कर्म निरर्थक ठरेल. सारांश, आपल्या कर्माचा कर्ता, त्याच्या फलाचा भोक्ता व त्या कर्मापासून मोक्ताही (सुटका करू न घेणारा) ज्याचा तोच आहे, त्यात दुसरा कुणीही हेरफेर करू शकत नाही, हा जैन दर्शनातील अत्यंत महत्त्वाचा सिध्दान्त आहे. यातूनच सांसारिक सुखदुःखाच्या मूलभूत कार्यकारण - संबंधाचा यथार्थ बोध होतो; म्हणून हे विवेचन तर्कशुद्ध व शास्त्रीय स्वरू पाचे (Rational and Scientific) वाटते.

यावरु न आपल्या कृत्याच्या परिणामापासून आपली सुटका व्हावी या हेतूने परमेश्वराकडे याचना करण्याचे प्रयोजन नाही. तशा याचनेने तो त्या परिणामात काही मध्यस्थी वा क्षमा करतो इत्यादी कल्पना अज्ञानपणाच्या अतएव सर्वथैव मिथ्या नि भ्रामक आहेत हे दिसून येईल. आपण

जीवनात जे चांगले - वाईट विचार - उच्चार व आचार करू त्याचे फल कर्मबंधानुसार अर्थात त्यातील चढ - उतारानुसार आपणास निसर्गतःच मिळत असते, ते आपण शांतपणे भोगले पाहिजे. त्या वेळी आपला विवेक जागृत ठेवून वस्तुस्वभावाचे परिज्ञान करू न घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे जैन धर्म सांगतो. यामुळे नैराश्य वृत्ती जाऊन आत्मविजय नि विकासाबाबत विश्वात निर्माण होतो. आपले भाग्य वा अभाग्य दुसऱ्याच्या अधीन नसून ते सर्वस्वी स्वाधीन आहे, ही जाणीव उत्पन्न होते व त्यायोगे मनुष्य पूर्ण स्वावलंबी बनतो. कर्मसिधांतातील हे रहस्य लक्षात घेता, बाह्य ईश्वरवादाला किंवा ईश्वराच्या सृष्टिकर्तृत्व कल्पनेला जैन धर्मात का स्थान नाही, हे ध्यानात येते आणि त्यायोगे जीवनातील सुख - शांतीसाठी परावलंबनाची भूमिका जाऊन स्वावलंबनाची उच्च भूमिका तयार होते. जैन धर्म व त्यातील मुनिजन अथवा ब्रती श्रावकवर्गाचेही आचारशास्त्र जे सूक्ष्म नि काटेकोर बनले आहे त्याचे कारण हेच. कर्मसिधांतासंबंधीची अतिविस्तृत व सूक्ष्मातिसूक्ष्म चर्चा जेवढी जैन धर्मशास्त्रांतून वेळेली आढळते, तेवढी ती अन्य कोणत्याही धर्मात आढळत नाही.

मोक्ष व मोक्षमार्ग

कोणत्याही धर्माचे अंतिम साध्य मुक्ती अर्थात संसारदुःखातून सुटका हेच असते. यालाच मोक्ष, निर्वाण, सिध्दी, निरंजनावस्था, कृतकृत्यता आदी नावे आहेत. मानवाचे अखेरचे ध्येय वा ईप्सित हेच आहे; पण ते कोणत्या मार्गाने वा उपायाने प्राप्त होईल, यासंबंधी प्रत्येक धर्मामध्ये आपापल्या तात्त्विक भूमिकेनुसार विचार केलेला आढळतो. जैन धर्मानुसार मोक्षाचे स्वरूप वर सांगितलेच आहे. जड कर्मबंधातून आत्मतत्त्वाला पृथक करू न त्याच्या सर्व स्वभावगुणांची पूर्ण अभिव्यक्ती होणे हाच मोक्ष किंवा निर्वाण होय. आत्म्याची शुद्धी, सिध्दी व कृतकृत्यता यातच आहे, असे जैन धर्म मानतो. सिध्दावस्थेत आत्मा निर्गुण - निराकार बनतो असे काही धर्म सांगतात; पण जैन धर्मानुसार गुणरहित द्रव्य असूच शकत नाही. गुणांतील कर्मजन्य विकृती वा दोष सर्वथा दूर होणे व ते मूळ स्वभावात अभिव्यक्त होणे हीच मुक्ती असे जैन धर्म सांगतो. मुक्त जीवांचा आकारही त्यांच्या शेवटच्या शरीरप्रमाणाहून किंचित कमी असतो. नवीन शरीराची उत्पत्ती नसल्यामुळे प्राप्त अंतिम आकार बदलण्याचे कारण उरत नाही.

एकदा अंतिम साध्याचे स्वरू प ठरल्यावर साधनाचाही विचार ओघाने येतोच. या बाबतीत जैन धर्माने निश्चित असे मार्गदर्शन केले असून सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान व सम्यक् चारित्र या तिन्हीच्या पूर्णतसे मोक्षमार्ग मानेल आहे. ‘ सम्यक्दर्शन - ज्ञान - चारित्राणि मोक्षमार्गः ’ असे आचार्य उमास्वामीनी मोक्षशास्त्र - तत्त्वार्थ सूत्राच्या प्रथमारंभी सांगितले आहे. यालाच जैन ग्रंथांतून ‘ रत्नत्रय ’ असेही संबोधिले जाते. हे तीन भिन्न भिन्न मोक्षमार्ग नसून त्यांची एकात्मता व पूर्णता हाच एकमेव मोक्षमार्ग होय. अन्य धर्मातील काह संप्रदाय (भगवतादी) केवळ दर्शन अर्थात श्रद्धेला - भक्तीला महत्त्व देऊन तेवढ्या एकानेदेखील मोक्ष मिळतो असे मानतात तर काही संप्रदाय (अद्वैत वेदान्ती आदी) केवळ ज्ञानाने किंवा मीमांसकादी काही संप्रदाय केवळ चारित्राने - क्रियामांडाने मोक्षप्राप्ती होते असेही मानतात. काहीजण या तीनपैकी दोन्हीनीही (भक्त व ज्ञान, भक्ती व क्रिया, किंवा ज्ञान व क्रिया एवढ्यानेही) मोक्ष मिळतो असे मानतात. पण ही मान्यता बरोबर नसल्याने जैन धर्म सांगतो. त्याचे म्हणणे एकेक वा दोघांचे युगल मोक्षाचे साधन होत नसून तिहीची सामूहिक पूर्णता मोक्षाचे साधन आहे. ज्याप्रमाणे रोग दूर व्हायचा असेल तर औषधाच्या उपयोगीपणावर केवळ विश्वास ठेवून किंवा त्याचे ज्ञान असून भागत नाही, तर विवेकपूर्वक त्याचे सेवनही केले पाहिजे; तद्वत् मुक्तीसाठी - देखील आत्मतत्त्वाची समीचीन श्रद्धा, त्याचे यथार्थ ज्ञान व त्याच्य स्वरपाशी पूर्ण समरसता, त्यात अंतर्लीनता या तिन्ही गोष्टीची जरुरी आहे.

या रत्नत्रयरू पी मोक्षमार्गाची नेहमी शिडोशी तुलना केली जाते. शिडीच्या दोन बाजूंच्या काठ्या म्हणजे सम्यक्दर्शन व सम्यक्ज्ञान आणि शिडीच्या पायन्या म्हणजे क्रमाक्रमाने सम्यक् चारित्राची वृद्धी होय. शिडीच्या साहाय्याने मंदिरात जायचे तर त्याच्या दोन्ही बाजू व पायन्या मजबूत व एकमेकांशी सुसंबद्ध पाहिजेत, तसेच मोक्षमंदिराकडे जाण्यासाठी वरील रत्नत्रयाची सुसंगत व एकात्मरू प आराधना हवी. तुटक वा खंडित आराधना उपयोगाची नाही.

देह, कर्म किंवा रागद्वेषादी विकारांहून भिन्न अशा शुद्ध आत्मतत्त्वाची प्रतीती - श्रद्धा हे सम्यक्दर्शन होय. वर सांगितलेल्या ७ तत्त्वांची ओळख झाल्याशिवाय हे सम्यक्दर्शन होत नाही; म्हणूनच ‘तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यगदर्शनम्’ असे आचार्य उमास्वामी म्हणतात. वीतराग देव, निर्ग्रन्थ गुरु व सिधान्तशास्त्र यांवर निःशंकितादी आठ अंगांनी सहित व शंकादी आठ दोष, आठ मद्, तीन मूढता व सहा अनायतने अशा पंचवीस दोषांनी रहित श्रद्धा हेही सम्यक्दर्शनच होय. समीचीन तत्त्वार्थ - श्रद्धानातूनच ही श्रद्धा उत्पन्न होते. यासंबंधीची विस्तृत माहिती जैन शास्त्रातून जागोजाग मिळते.

असे सम्यक्दर्शन ही मोक्षमंदिराची पहिली पायरी सांगितली गेली आहे. याशिवाय ज्ञान व चारित्रास सम्यक् पणाच प्राप्त होत नाही. मग त्यांची वृद्धी व शुद्धी दूरच. जहाजाला जसे सुकाणू तसे जीवनाला सम्यक्श्रद्धेचे सुकाणू हवेच. त्याशिवाय जीवननौका इष्टस्थळी पोहोचू शकत नाही. तिन्ही कालांत व तिन्ही जगांत सम्यक्त्वासारखा मित्र वा बंधू नाही व मिथ्यात्वासारखा शत्रू नाही; कारण या मिथ्यात्वामुळे अर्थात देहात्मबुद्धी व विषय - कषायासंबंधी प्रीती यामुळे हा जीव नाना कुयोनीमध्ये जन्म घेत भटकत राहतो. जेव्हा त्यास सम्यक्त्वाचा - शुद्ध आत्मतत्त्वाचा - बोध होतो, तेव्हा त्याचे भ्रमण थांबून त्याच्या उत्थानास सुरुवात होते. उच्च मनुष्यपर्याय, देवेन्द्रपद, चक्रवर्तित्व किंवा त्याहीवरचे अभ्युदयाचे सर्वश्रेष्ठ तीर्थकर पद ही सर्व या विशुद्ध सम्यक्दर्शनाची सुफले होत. ऐहिक अभ्युदयामधील असे एकही स्थान नाही की जे अशा सम्यक्दृष्टी आत्म्यास मिळत नाही; म्हणूनच या सम्यक्दर्शनाचे मोक्षमार्गात अतिशय महत्त्व गायिले गेले आहे. आत्मविकासाचा तो मूलमंत्र होय.

२) सम्यक्ज्ञान

वरील सम्यक्दर्शनाच्या धवल प्रकाशात शुद्ध आत्मतत्त्वाचे व त्याबरोबर अनात्मतत्त्वाचेही समीचीन ज्ञान हे ‘सम्यक्ज्ञान’ होय. श्रद्धेप्रमाणे ज्ञान हा वास्तविक आत्म्याचाच गुण; परंतु देहालाच आत्मा समजून परपदार्थात इष्टानिष्ट बुद्धीचा व्यामोह (भ्रम) जोवर आहे, तोवर ती श्रद्धा व ते ज्ञान मिथ्या म्हटले जाते आणि तत्त्वनिर्णयातून तो भ्रम दूर होताच ती श्रद्धा व ज्ञान

समीचीन होतात. या ज्ञानामळे आत्मा व अनात्मा यांतील स्वभावभेद स्पष्ट लक्षात येतो आणि त्यानंतर अनात्म तत्त्वासंबंधीचे, विशेषतः पंचेद्रियांच्या विषयासंबंधीचे आकर्षण- प्रीती कमी होत जाऊन स्वभावसिध्द आत्मगुणासंबंधीचे आकर्षण वाढते. त्यांचा क्रमाने विकास सुरु होतो. अशा रीतीने वस्तुतत्त्वाचा यथार्थ बोध हाच सर्व सुखाला व अभ्युत्थानाला कारणीभूत आहे.

या सम्यक्ज्ञानाचे मति, श्रुत, अवधि, मतः पर्यय व केवळ असे पाच भेद आहेत. पाच इंद्रिये व मन यांच्या साहाय्याने जे ज्ञान होते ते मति. मतिज्ञानाने जाणलेल्या पदार्थाचे किंवा तत्संबंधी अन्य पदार्थाचे विशेष ज्ञान हे श्रुत, द्रव्य- क्षेत्र- काल - भाव यांच्या मर्यादेत रु पी पदार्थास आत्मिक शक्तीने जाणणे हे अवधि, त्याच मर्यादेत दुसऱ्याच्या मनातील विचारांना वा विषयभूत पदार्थाना आत्मिक शक्तीने जाणणे हे मनः पर्यय व लोक - अलोकातील सर्व द्रव्यांना त्यांच्या त्रिकाल अवस्थांसह युगपत् जाणणे हे केवळज्ञान होय. यातील पहिली दोन ज्ञाने इंद्रिये व मनाच्या साहाय्याने होतात; म्हणून ' परोक्ष ' व बाकीची तीन आत्मसामर्थ्याने होतात म्हणून ' प्रत्यक्ष ' म्हटली जातात. अवधि व मनःपर्यय ज्ञान अपूर्ण व मर्यादित असतात; म्हणून ' विकल प्रत्यक्ष ' होत आणि फक्त केवळज्ञान हे संपूर्ण निर्मल असल्याने ' सकल प्रत्यक्ष ' होय. यांचे विस्तृत वर्णन जैन शास्त्रांतून जागोजाग केले आहे.

संशय, विपरीतपणा व अनध्यवसाय (अनिश्चिती) हे तीन ज्ञानांतील दोष मानले जातात. या दोषांनी रहित असे सम्यक्ज्ञान हेच आत्म्याच्या खन्या सुखाचे कारण आहे. अज्ञानी जीव कोट्यवधी जन्म तप करू नही जी कर्मनिर्जरा करू शकत नाही, ती ज्ञानी पुरुष एका क्षणात करू शकतो, हा ज्ञानाचा थोर महिमा आहे. जन्म, जरा व मरण या अनादिकालीन रोगांना निवारण करण्याचे अपार सामर्थ्य या सम्यक्ज्ञानातच असल्याने आचार्यांनी याला इहलोकीचे ' परमामृत ' म्हटले आहे. प्रसिद्ध छहढालाकार पं. दौलतरामजी म्हणतात:

ज्ञानसमान न आन जगतमें सुख को कारण ।

इहि परमामृत जन्म- जरा - मृति - रोगनिवारण ॥

३) सम्यक्क्वारित्रि

हिंसादी बाह्य पापक्रिया व रागद्वेषादी अंतरंग विकार यांच्या विरोधातून प्रकट होणारी आत्म्याची विशेषशुद्धी हे ‘ सम्यक्क्वारित्रि ’ होय. सम्यक्दर्द्दर्शन व सम्यक्ज्ञानातूनच असे चारित्र विकास पावते; म्हणून चारित्राला या दोघांची नितांत आवश्यकता आहे. त्या अभावी कितीही चांगले आचरण घडत असले तरी आत्मश्रद्धा व आत्मज्ञानाचा प्रकाश त्यामागे नसल्याने ते मिथ्या चारित्र गणले जाते. समीचीन तत्त्वश्रद्धा व ज्ञानपूर्वक असणारे चारित्रच अनंत कर्माची निर्जरा करू शकते व चित्ताला खरी शांती आणि आनंद देऊ शकते.

या सम्यक्क्वारित्राचे जीवाच्या आंतरिक पात्रतेनुसार आंशिक व पूर्ण, अर्थात ‘ विकल ’ व ‘ सकल ’ असे दोन भेद आहेत. श्रावकांच्या आंशिक (रथूल) अहिंसादी व्रतांना अणुव्रत किंवा विकल चारित्र म्हणतात आणि निर्ग्रथ संयमी मुनीच्या पूर्ण अहिंसादी व्रतांना महाव्रत किंवा सकल चारित्र ही संज्ञा आहे. व्रते तीच, पण पालन करण्याच्या दक्षतेत व काटेकोरपणात आंतरिक विशुद्धीच्या तर मतेनुसार फरक असतो. श्रावकाला गृहप्रपंचाची जबाबदारी सांभाळून व्रतपालना करावयाची असते; म्हणून त्याच्या विशुद्धीला व त्यागाला मर्यादा पडते. अशी मर्यादा संन्यस्त मुनिजीवनात असत नाही; त्यामुळे ते पूर्ण त्याग करण्यास समर्थ होतात. व्रतसंयम किंवा चारित्राचे मूल प्रकार एकच. अहिंस, सत्य, अस्तेय (अर्चाय), ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह. या पाच स्वरू पाच्या चारित्राचा गृहस्थ, मग तो पुरुष असो वा स्त्री, आपल्या शक्तीप्रमाणे रथूल अर्थात अंशरू पाने अंगिकार करतो व मुनी सूक्ष्म अर्थात पूर्ण रू पाने करतो, श्रावक फक्त द्वीन्द्रियादि त्रस (रथूल) जीवांची व तिही संकल्पपूर्वक हिंसा करीत नाही; मात्र गृहकृत्यातील आरंभरू प क्रिया, उद्योग किंवा परचक्रमशी विरोध, अन्यायाचा प्रतिकार आदी करताना होणाऱ्या हिंसेचा त्याला त्याग नसतो; कारण त्या गोष्टी प्रसंगानुरू प त्याला कराव्या लागतात. मुनीना मात्र या सर्वच प्रकारच्या (संकल्पी, आरंभी, उद्यमी व विरोधी) हिंसेचा त्याग असतो. सर्व प्राणिमात्रांशी उत्तम क्षमाभावानेच ते

वागतात. हित - मित - प्रिय असेच बोलतात. कोणतीही वस्तू देत वा घेत नाहीत, सर्व स्त्रीजात त्यांना माता - भगिनी - समान असते. परिग्रहाचा लेशही ते जवळ बाळ्गात नाहीत.

श्रावकाला हे सारे शक्य असत नाही. धर्मावर किंवा देश समाज वा कुटुंबी जनांवार आपत्ती आली तर तो प्राणपणाने तिचा प्रतिकार करील, धर्मासाठी वा परहितासाठी प्रसंगी असत्यही बोलेल; पाणी - मातीसारख्या वस्तू न देताही येईल, स्वदार - संतोष ठेवून इतर स्त्रियांना माता - भगिनी मानेल व परिग्रहाचे प्रमाण ठरवून त्याहून अतिरिक्त धन समाज तथा राष्ट्रहिसाठी दानधर्मात खर्च करील. ही व्यवस्था जैन धर्मात अतिप्राचीन कालापासून - आदितीर्थकर भगवान वृषभनाथापासून चालत आली आहे व आजही ती अखंडरु पाने सुरु आहे. जैन धर्माचे हे एक वैशिष्ट्य होय. या दृष्टीने मुनी व श्रावक, संन्यासी व गृहस्थ धर्मक्षेत्रात किंवा आत्मोन्नतीच्या बाबतीत एक प्रकारच्या एकात्मभावनेने राहतात व आपापल्या शक्तीनुसार रत्नत्रयरु प धर्माची पालना करीत आत्मविकास साधतात. धर्माराधनेत पुरुषाबरोबर स्त्रियांनासुध्दा जैन धर्माने विशिष्ट मर्यादेपर्यंत समान अधिकार दिला आहे. तीर्थकर भगवंताच्या संघव्यवस्थेत मुनी, आर्यिका, श्रावक व श्राविका असे चार गट प्रथमपासून विद्यामान आहेत. आत्मोन्नती करताना वर्ण, जाती, लिंग वा वय, तसेच गरिबी वा श्रीमंती हे बाह्य भेद आड येऊ नयेत असे जैन धर्म आग्रहाने सांगतो व तसे स्वातंत्र्य सर्वांना प्रदान करतो; यामुळेच तो आपले गौरवशाली अस्तित्व टिकवून आहे. एवढेच नव्हे तर बहुजन समाजात तो आदरणीय गणला जातो, असे दिसून येईल.

जैन धर्माची अशी स्थूल रु परेषा आहे. त्याचे विस्तृत व सूक्ष्म स्वरू प तत्त्वार्थसूत्र, रत्नकरण्ड श्रावकाचार, अनगार व सागार धर्मामृत आदी ग्रंथांवरु न अभ्यासता येईल. जिज्ञासूनी ते अवश्य जाणून घ्यावे.

(' सन्मति ' मासिक, नोव्हेंबर, १९५२)

जैन धर्माची प्राचीनता

स्वतंत्रता व प्राचीनता

जैन धर्म हा हिंदुस्थानातील प्राचीन धर्मापैकी एक धर्म आहे. या गोष्टीची जाणीव सर्वाना इगाली आहे असे दिसत नाही. काही वर्षांपूर्वी लोकांची अशी समजूत होती की, जैन धर्म हा इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकात भगवान महावीर यांनी प्रतिपादिला व तेव्हापासून आजतागायत तो कमीअधिक प्रमाणात हिंदुस्थानात अस्तित्वात आहे. भगवान महावीरांच्या पूर्वीही जैन धर्म प्रचलित होता ही वस्तुस्थिती लोंकांना माहीत नव्हती व ती कुणी सांगितली तरी मान्य केली जात नसे; कारण त्या वस्तुस्थितीला पूरक असा सबळ ऐतिहासिक पुरावा त्या वेळी उपलब्ध नव्हता; परंतु पुढे जसजसा विद्वान प्राच्यविद्या - संशोधकाकडून व इतिहासकारांकडून जैन धर्माचा सखोल अभ्यास होऊ लागला, तसेतसा जैन धर्माचा प्राचीन इतिहास उजेडात येऊ लागला. जैन धर्माची तत्त्वप्रणाली व आचारपरंपरा काही प्रमाणात बौद्ध धर्माशी जुळणारी असल्याने जैन धर्म हा बौद्धधर्माचीच एक शाखा आहे, अशी जी लोकांची पुष्कळ दिवसांपासून कल्पना झाली होती, ती या नवीन संशोधनाने दूर केली गेली. तसेच ज्याप्रमाणे जैन धर्म हा बौद्ध धर्माचा भाग नाही त्याप्रमाणे तो हिंदू धर्माचाही भाग नाही, हे या संशोधकांनी साधार दाखवून दिले. जैन धर्माचे स्वतंत्र अस्तित्व अशा रीतीने मान्य झाल्यानंतर त्या धर्माच्या प्राचीनतेख प्रश्न प्रामुख्याने पुढे आला व वेगवेगळ्या उपलब्ध असलेल्या साधनसामुग्रीवरू न तो सोडविण्याचे प्रयत्न संशोधकांकडून सुरु झाले व अजून चालू आहेत.

खिस्ताब्दपूर्व आठव्या शतकातील जैन धर्म

संशोधकांच्या या अविरत प्रयत्नांना लवकरच यश आले. त्यांनी ऐतिहासिक पुराव्यानिशी असे घिंद करू न दाखविले की, भगवान महावीरांना जैन धर्माचा संस्थापक मानणे व जैन धर्माची सुरुवात इसवी सनापूर्वी सहाव्य शतकापासून झाली असे मानणे हे सर्वथैव चूक आहे; कारण

भगवान पाश्वनाथ हे जैन धर्माचे प्रवर्तक होऊन गेले व त्या वेळी जैन धर्माची उपासना लोक करीत होते. भगवान पाश्वनाथ ही ऐतिहासिक व्यक्ती होऊन गेली व तिने जैन धर्माचा प्रभावी प्रचार केला हे सिद्ध झाल्याने साहजिकच जैन धर्माच्या प्राचीनतेचे लोण इसवी सनाच्या पूर्वी आठव्या शतकापर्यंत नेण्यास मान्यता देणे सर्वांना भाग पडले.

वेदकालीन जैन धर्म

ज्य अर्थी इसवी सनापूर्वी आठव्या शतकात जैन धर्म बन्याच लोकांकडून निष्ठेने पाळला जात होता, त्या अर्थी त्या कालाच्या आधीही तो प्रचलित होता किंवा काय, या गोष्टीकडे संशोधकांचे लक्ष वळले. इतिहास - शास्त्राप्रमाणे ज्या कालापासून लोकांना लिहावयाच्या लिपीचे ज्ञान अवगत झाले व ज्या कालापासून कोणत्या तरी लिपीत लिहिलेले लिखाण मिळते, त्या कालापासून ऐतिहासिक कालाची सुरुवात होते व त्य पूर्वीच्या कालाला म्हणजे कसलेही लिखाण उपलब्ध नसलेल्या काळाला प्रागैतिहासिक काल असे म्हणतात. हिंदुस्थानचा ऐतिहासिक काल इसवी सनाच्या पूर्वी जवळजवळ १५०० ते २००० वर्षापासून सुरु होतो; कारण त्या कालात लिहिलेले वेद वगैरे ग्रंथ उपलब्ध आहेत व म्हणूनच त्या कालाला वेदकाल असे म्हणतात. तेव्हा वेदकाल हा हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक कालातील पहिला कालखंड असल्याने जैन धर्माच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने वेदकालाचा सांगोपांग अभ्यास करावयास संशोधकांनी सुरु वात केली. या अभ्यासावरू न असे दृष्टोत्पत्तीस येते की, वेदकाली लिहिलेल्या वेद, संहिता, ब्राह्मणे, उपनिषदे वगैरे ग्रंथात दोन परस्पराविरुद्ध विचारपरंपरा ग्रथित झालेल्या आहेत. त्यांपैकी एक परंपरा यज्ञ करणे व यज्ञात पशूंचे बलिदान करणे या दोन गोष्टीना महत्त्व रदेते, तर दुसरी परंपरा यज्ञयागादी कृत्यातील हिंसेचा कसून निषेध करते. ही दुसरी परंपरा जैनांची होती व ती मुख्यत : मगध देशात जारस्त प्रबल होती. या दोन परंपरांत आढळून येणाऱ्या विचारभिन्नतेमुळेच आर्याच्या प्राचीन ग्रंथांतून कुरु - पांचाल देशातील लोकांशी संबंध ठेवू नयेत अशा सूचना दिलेल्या दिसून येतात. या दुसऱ्या परंपरेत मुख्यत्वेकरू न आर्यतर लोक होते. ते आचरित असलेला धर्म भगवान वृषभनाथ यांनी स्थापिलेला होता. हे जैन धर्म संस्थापक भगवान वृषभनाथ व त्यांच्या मागून झालेले इतर धर्मप्रवर्तक तीर्थकर यांना पहिल्या परंपरेच्या लोकां आपल्या धर्मग्रंथांतून स्पष्ट

मान्यता दिली आह. ऋग्वेदात वृषभनाथ व अरिष्टनेमी या दोन जैन तीर्थकरांचा उल्लेख आढळून येतो; तर यजुर्वेदात वृषभनाथ, अजितनाथ व अरिष्टनेमी या तीन तीर्थकरांचा नामनिर्देश केलेला आहे. तो जैनांना उद्देशूनच केला गेलेला असावा, असे गृहित धरण्यात येते; कारण व्रते आचरणर समाज तो ब्रात्य समज आणि जैन हेच अहिंसादी व्रते आचरणारे हेते व इतर लोक यज्ञयागादी कृत्य कणरे होते; म्हणूनच अर्थवेदत आलेला ‘महाब्रात्य’ शब्द वृषभदेवासाठी वापरलेला असावा असे समजण्यात येते. विष्णुपुराण व भागवतपुराण या दोन ग्रंथांमध्ये वृषभनाथाला भगवान विष्णूचा पूर्वभवातील अवतार मानण्यात आले असून त्यात दिलेले वृषभनाथाचे चारित्र जैनांनी लिहिलेल्या चरित्राशी तंतोतंत जुळते. या सर्व प्रमाणांवरु न वेदकालीदेखील जैन धर्म प्रचलीत होता असे मानावयास प्रत्यवाय दिसत नाही. याचा अर्थ असा की, इसवी सनापूर्वी आठव्या शतकातच नव्हे तर इसवी सनापूर्वी जवळ जवळ २००० वर्षे म्हणजे हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक कालखंडाच्या सुरुवातीपासून जैन धर्म अस्तित्वात होता व हे मत मान्य करण्याकडे इतिहासंशोधकांची प्रवृत्ती दिसून येते.

इतिहासपूर्वकालीन जैन धर्म

ही झाली ऐतिहासिक कालखंडाच्या सुरुवातीची परिस्थिती. प्रागैतिहासिक काली म्हणजे इसवी सनापूर्वी जवळजवळ ३००० - ३५०० वर्षे हिंदुस्थानात सिंधू नदीच्या विशाल खोऱ्यात एक समृद्ध संस्कृती नांदत होती, असे त्या खोऱ्यातील मोहेंजोदारो व हरप्पा या गावच्या झालेल्या उत्खननावरु न आढळून आलेले आहे. ही सैंधवी संस्कृती हिंदुस्थानातील सर्वात प्राचीन संस्कृती असून हिंदुस्थानचा इतिहास आता आर्याच्या आगमनापासून म्हणजे इसवी सनापूर्वी जवळजवळ १५०० वर्षांपासून सुरु न होता तो या प्रागैतिहासिक सैंधवी संस्कृतीपासून सुरु होतो. सिंधू नदीच्या खोऱ्यातील ही संस्कृती वैदिक संस्कृतीपासून पुष्कळ अंशी भिन्न होती. पहिली नागर संस्कृती होती, तर दुसरी ग्रामीण स्वरू पाची होती. पहिली ताम्रयुग व कास्ययुग या कालत प्रचलित होती, तर दुसरी लोयुगात भरभराटीस आली. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक बाबीपेक्षा धार्मिक बाबतीत दोन संस्कृतीत फार तफावत हाती. सैंधवी संस्कृतीत दिसनू येणारी देवदेवतांची पूजा, लिंगपूजा, मूर्तिपूजा व वृषभपूजा या गोष्टीना वैदिक संस्कृतीत अजिबात थारा नव्हता;

कारण वैदिक संस्कृती ही हिंदुस्थानातील फार पुरातन अशा आर्येतर रहिवाशांची होती. अशा प्रकारे सैंधवी संस्कृती जरी वैदिक संस्कृतीपासून बरीच वेगळ्या धर्तीची होती, तरी ती हिंदी संस्कृतीच्या विरुद्ध आशयाची कधीच नव्हती. किंव्हाना अतिप्राचीन सैंधवी संस्कृती व प्रचलित हिंदी संस्कृती या दोहोंमध्ये एक प्रकारचा अंगांगीभाव (Organic Relation) आहे; कारण सैंधवी संस्कृतीतील मातृदेवतेची (Mother Goddess) पूजा आजही ग्रामदेवतांच्या स्वरू पात अव्याहत चालू आहे. त्या संस्कृतीतील पुरुषदेव (Male God) हा हल्लीच्या शिवाचवा पूर्वादर्श (Prototype) आहे. त्या वेळची वृक्षपूजा, लिंगपूजा, मूर्तिपूजा वगैरे पूजेचे प्रकार आजतागायत या ना त्या स्वरू पात दिसून येतात. या सर्व गोष्टीचा अर्थ असा की, हिंदू धर्मात सध्या प्रचलित असलेल्या धार्मिक आचारांचा उगम सैंधवी संस्कृतीत आढळून येतो व म्हणूनच हिंदू धर्म हा प्राचीन धर्म समजला जातो.

याच धर्तीवर जेन धर्माचेही प्राचीनत्व ठरविता येण्यासारखे आहे; कारण सैंधवी संस्कृतीच्या उत्खननात जैन धर्माचे अस्तित्व सूचित करणारे अवशेष आढळून आले आहेत. सैंधवी संस्कृतीत पुरुषदेवतांपेक्षा (Male Deities) स्त्रीदेवतांच्याच (Female Deities) आकृती जास्त काढलेल्या दिसतात आणि ज्या काही पुरुषदेवतांच्या आकृती आहेत, त्या सर्वथेव नग्न असलेल्या आढळून येतात. या उत्खननात प्रामुख्याने भाग घेतलेल्या डॉ. अर्नेस्ट मॅके या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या विद्वान, पुरातत्त्व - शास्त्रज्ञाने या बाबतीत आपल्या ‘ The Indus Civilization ’ या सर्वमान्य ग्रंथात खालीलप्रमाणे प्रतिपादले आहे :

‘ For some reason, which it is difficult to understand, figures of male deities in pottery are distinctly rare and are entirely nude, in contrast with the female figures, which invariably wear a little clothing, necklaces and bangles may be worn, but this is by no means always case. ’

डॉ. मँकेयांचे म्हणणे असे आहे की, ‘ पुरुष देवतांच्या केलेल्या मातीच्या मूर्ती फारच कमी प्रमाणात आढळून येतात व ज्या आहेत त्या संपूर्ण नग्न आहेत. कार्हीच्या गळ्यात माळा व हातात कंकणे दिसतात; पण या वस्तू असतातच अशातला भाग नव्हे - आणि असे का असावे याचे कारण समजण्यास कठीण आहे. ’ डॉ. मँकेयांना न आठवलेले कारण उघड आहे की त्या मूर्ती जैनांच्या असाव्यात; कारण फक्त जैन धर्मातच पूर्वीपासून नग्न मूर्तीची पूजा करण्याचा प्रधात चालू आहे व जैनांची संख्या आजच्याप्रमाणे त्या काळीदेखील कमी असण्याच्या संभव असल्याने अशा प्रकारच्या नग्न मूर्ती फार थोऱ्या प्रमाणात सापडल्या असल्यास नवल नाही. मातीच्या नग्न मूर्तीवरू न जसा जैन धर्माच्या अस्तित्वाचा पत्ता लागतो, तसा पत्ता उत्खननात मोऱ्या प्रमाणावर सापडलेल्या मुद्रां (Seals) वर कोरलेल्या आकृतीवरू नही लागतो. उत्खननावरील प्रमुख अधिकारी सर जॉन मार्शल यांनी लिहिलेल्या व अधिकृत मानल्या गेलेल्या ‘ Mohenjo - daro and the Indus Civilization ’ या ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडातील ११८ च्या चित्रपृष्ठावर (Plate) दिलेले B ४२६ या नंबरच्या मुद्रेचे चित्र पाहिले तर त्यांत सहा नग्न पुरुषांच्या उभ्या आकृत्या कोरलेल्या आहेत असे दिसून येईल. यांतील प्रत्येक आकृती दोन्ही पाय जवळ ठेवून, दोन्ही हात अंगाजवळ ताठ ठेवून, नग्न अवस्थेत ध्यानमग्न स्थितीत उभी असलेली दाखविलेली आहे आणि हे सर्वश्रुत आहे की, वरीलप्रमाणे उभे राहून ध्यान करण्याची पद्धत फक्त जैनांचीच असून तिला कायोत्सर्ग स्थिती (Standing Posture) असे म्हणतात. तेव्हा ज्या अर्थी त्या आकृती नग्न आहेत व कायोत्सर्ग आसन धारण करू न ध्यान करीत आहेत, त्या अर्थी त्या जैन तीर्थकरांच्याच आकृती असाव्यात असे मानण्यास हरकत दिसत नाही.

तसेच त्याच ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडातील ११६ च्या चित्रपृष्ठावरील २९ नंबरच्या आकृतीत व ११८ च्या चित्रपृष्ठावरील ११ नंबरच्या आकृतीत ज्या पुरुषदेवांच्या ध्यानस्थ मूर्ती कोरलेल्या दिसतात, त्याही जैन तीर्थकरांच्या असाव्यात असे वाटते; कारण एक तर या मूर्तींना एक एक तोंड दाखविले असून त्या खाली बसून ध्यान करीत असलेल्या तीर्थकरांच्या मूर्तीप्रमाणे भासतात व दुसरे म्हणजे ज्या शिवदेवाच्या पूर्वादर्शाची पूजा त्यावेळी केली जात असे, त्या शिवदेवाला तीन तोंडे, तीन डोळे व तीन शिंगे असतात असे दाखविण्याची त्यांची प्रथा होती, असे त्याच ग्रंथाच्या

पहिल्या खंडातील १२ व्या चित्रपृष्ठावरील १७ नंबरच्या आकृतीत दिसून येईल. याशिवाय उभ्या नग्न आकृती कोरल्या असून त्याच्या खाली बैलाचे चित्र दाखविलेले आहे. या आकृती श्री वृषभनाथ तीर्थकरांच्या असाव्यात असे खात्रीने म्हणता येईल; कारण वृषभ म्हणजे बैल आणि म्हणून बैलांच्या चित्रावरु न वृषभनाथ तीर्थकरांचा बोध होतो. वृषभनाथ तीर्थकरांचे लांछनही बैलच होते. त्याचबरोबर जैनांना पवित्र असलेल्या स्वस्तिक चिन्हांचेही नमुने या उत्खननात सापडले आहेत. वर उल्लेखिलेल्या सर जॉन मार्शल यांच्या ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडातील १४ व्या चित्रपृष्ठावर ५०० ते ५१५ नंबरच्या मुद्रा स्वस्तिक चिन्हांकित आहेत व त्यांपैकी ५०२, ५०३, ५०६ व ५१४ नंबरच्या मुद्रांवर कोरलेल्या स्वस्तिक चिन्हांची पद्धत व जैनांची स्वस्तिक काढण्याची पद्धत एकच आहे. या सर्व प्रमाणांवरु न असे दिसून येईल की, हिंदू देवदेवतांच्या पूजेबरोबर जैन तीर्थकरांची व विशेषत: वृषभनाथ तीर्थकरांची पूजा करण्याची प्रथा सैंधवी संस्कृतीत चालू होती म्हणून इतिहासपूर्वकालीन म्हणजे इसवी सनापूर्वी जवळ जवळ ३००० वर्षेदेखील जैन धर्माचे अस्तित्व होते असे मानावयस हरकत दिसत नाही. याचा अर्थ असा की, जैन धर्म हा हिंदूस्थानातील एक प्राचीन धर्म असून तो प्रागौतिहासिक कालापासून आजतागायत चालू आहे.

१४ ।

जैन धर्म आणि एकात्मता भावनात्मक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय

भावानात्मक एकात्मता

जैन धर्म हा भारतातील एक प्रमुख आणि प्राचीन धर्म असून त्याची परंपरा आजतागायत भारताच्या विविध भागांत अव्याहतपणे चालू आहे. जैन धर्मपरंपरेचे हे सातत्य अबाधितपणे आणि अविरतपणे शतकानुशतके चालू राहण्यास जैन धर्माने दिलेली एकात्मतेची शिकवणूक मुख्यत: कारणीभूत आहे. जैन धर्म हा जरी अल्पसंख्याकांचा धर्म असला तरी जैन धर्माच्या अनुयायांनी

सर्व प्राणिमात्रांशी भावनात्मक स्वरू पाचे आपलेपणाचे संबंध निग्रहपूर्वक प्रस्थापित करावेत, सर्व लोकांशी सामाजिक बाबतीत परस्परांना साहाय्यभूत होईल असे आपले दैनंदिन आचरण जाणीवपूर्वक ठेवावे आणि भारताच्या राष्ट्रीय एकतेच्या भावनेची अनेक प्रकारे निष्ठापूर्वक जोपासना करावी, अशा तळेचे एकात्मतेचे दंडक जैन धर्माने अत्यंत आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले आहेत.

जैन धर्मातील आत्मौपम्यदृष्टी

भावनात्मक एकात्मतेच्या संदर्भात जैन धर्माने मानवाला एक खास दृष्टीकोन दिला आहे. या विश्वातील सर्व लहानथोर आणि प्रगत - अप्रगत जीवांकडे, मग ते एकेंद्रिय असोत की पंचेंद्रिय असोत, विशिष्ट रीतीने पाहण्याचा तो दृष्टिकोन होय. या सर्व जीवांमध्ये एक समान वृत्ती प्रकर्षाने प्रत्ययास येते आणि ती म्हणजे

सर्वे जीवा वि इच्छंति जीवितं न मरिज्जितं ।

तम्हा पाणिवहं घोरं निगंथा वज्जयंति णं ॥

विश्वातील प्रत्येक जीवाला सुख हवे असते आणि दुःख नको असते. तसेच सर्व प्राण्यांना आपला जीव प्यारा असतो. त्यांना सुख चांगले वाटत असते, त्यांना वध अप्रिय असतो आणि ते नेहमी जगू इच्छितात. याचा अर्थ असा की, सर्व प्राण्यांना जीवन अगदी प्रिय असते ही अतिशय मूलभूत गोष्ट आहे. तेव्हा एका प्राण्याने स्वतः च्या सुखासाठी इतर जीवांना दुःख देणे योग्य नाही, कारण त्या इतर जीवांनाही सुख हवे असते; म्हणून प्रत्येक माणसाने इतर प्राणिमात्रांविषयी ‘आत्माय भावना’ किंवा आत्मौपम्यदृष्टी’ बाळगली पाहिजे, अशी वैशिष्ट्य पूर्ण जीवनदृष्टी जैन धर्माने दिली आहे.

सामाजिक एकात्मता

भावनात्मक एकतेबरोबर सामाजिक क्षेत्रातील ऐक्य भावनेला देखील जैन धर्माने अत्यंत मानाचे स्थान दिले आहे. ही सामाजिक एकात्मता समतेच्या संकल्पनेवर आधारलेली आहे हे विशेष होय. जैन धर्माची ही समतेची संकल्पना सर्वसमावेशक आणि समाजोध्दारक अशी आहे. जैन धर्माच्या अतिशय व्यापक स्वरू पाच्या समतेच्या संकल्पनेमध्ये अनेक प्रकारच्या समतेचा अंतर्भाव होतो. जैन धर्माने प्रथम ‘आत्मसमते’ चा पुरस्कार केला. प्रत्येक आत्मा स्वतंत्र असून सर्व आत्मे समान आहेत आणि ते अनतंदर्शन, ज्ञान, सुख आणि वीर्य या अनंत चतुष्टयाने युक्त आहेत. एवढेच नव्हे तर सर्व आत्म्यांची मूळची क्षमतादेखील सारखी आहे, अशी जैन धर्माची मान्यता आहे. तसेच प्रत्येक आत्मा स्वयं परिणमनशील असल्याने स्वतःच्या कर्तृत्वाच्या बाबीवर त्याला सिध्दपद मिळविण्याचे आपले अंतिम उद्दिष्ट साध्य करू न घेणे शक्य आहे असा निर्वाळा जैन धर्माने दिला आहे. साहजिकच ह्या विचारांच्या द्वारा जैन धर्माने सामाजिक क्षेत्रात आध्यात्मिक स्वरू पाची समता प्रस्थापित केली. विशेष म्हणजे, आत्म - समतेच्या अनुराधानेच स्त्री - पुरुष समतेचा आणि वर्ण समतेचा पुरस्कारदेखील जैन धर्माने केला आहे. धर्मप्रणीत अधिकार आणि आचरण यांच्या बाबतीत स्त्री आणि पुरुष यांमध्ये कसलाही भेदभाव जैन धर्माने केला नाही. तसेच जन्ममूलक वर्णव्यवस्थेएवजी कर्ममूलक वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करू न जैन धर्माने विशिष्ट कार्यानुसार वर्णांची विभागणी केली.